

Болтрик Ю. В.

ПІДЗЕМНІ ПОХОВАЛЬНІ СПОРУДИ КУРГАНІВ СКІФІВ (за матеріалами Дніпро-Молочанської степової області)

У статті розглянуто комплекс підземних поховальних споруд курганів скіфів, до яких належать: основні гробниці, могили залежних осіб з різним майновим рівнем та допоміжні ями або катакомби для розміщення майна головного небіжчика. Підземні поховальні споруди розвивалися за схемою: ями - ями з нішами - прості катакомби - катакомби з двома синхронними входами - катакомби з довгими дромосами. Для поховань знаті першої половини V ст. до н. е. характерні великі квадратні в плані ями. Цей шар поховань відповідає часу Геродота і тому збігається з його описом похоронного ритуалу скіфів. До кінця V ст. до н. е. ями змінюються катакомбами простих форм, що протягом IV ст. ускладнюються.

Традиція зводити надмогильні насипи з ґрунту існувала в євразійських степах від енеоліту до часів пізнього середньовіччя. Різні етнічні утворення хвилями прокочувалися по степовій смузі континенту, змінюючи одне одного. Відповідно до цих змін зберігалася, згасала та спалахувала знов традиція зведення курганів. Процес інтенсивного спорудження курганів доби бронзи в степу закінчується приблизно в XII ст. до н. е. [1]. Практично невідомі кургани, збудовані в період з X по VI ст. до н. е. в степах Нижнього Дніпра, виняток становить курган VI ст. біля с. Семенівка Каховського р-ну. Нечисленні поховання цього періоду були впущені до вже існуючих насипів. Якщо архаїчні поховання скіфів лише фіксують їх присутність у Припонтійських степах, то інтенсивне будівництво курганів у V-IV ст. до н. е. засвідчує їх цілковите панування тут.

На сьогодні у скіфознавстві поховальні споруди, а саме кургани, є одним з головних потенційних археологічних джерел. Великомасштабні експедиційні дослідження 60-80-х років XX ст. в степах України значно збагатили корпус поховальних пам'яток скіфів. Нині він налічує близько 4000 поховань, а в регіоні Північної Таврії на сьогодні нараховується 645 поховань, які відкриті в 349 курганах. На відміну від культур інших номадів, конструкції скіфських поховальних споруд найбільш грандіозні, різноманітні, багатоконструктивні та цілісніші, тобто зведені за єдиним задумом і в короткий проміжок часу.

Досить часто залишки поховальних споруд є єдиною інформацією про пам'ятку, оскільки давні пограбування істотно звужують коло цілих комплексів. Поховальні звичаї були спрямовані

на підготовку померлого до переходу в потойбічний світ і забезпечення його всім необхідним для перебування там. Спектри різних можливостей та різних уявлень про ритуальні дії, що супроводжували перехід людини з одного світу в інший, побічно віддзеркалювались у поховальних спорудах.

Під терміном «поховальні споруди» ми розуміємо всю сукупність ям та катакомб, влаштованих під насипом скіфського кургану чи безпосередньо біля нього. До комплексу поховальних споруд належать: основні гробниці, могили залежних осіб із різним майновим рівнем, могили коней та допоміжні ями або катакомби для розміщення майна головного небіжчика.

Хоча традиційно могили коней та частини залежних осіб (конюха й охоронця) вважають залишками поховального кортежу [2], тобто заключною фазою процесу поховання, на нашу думку, їх слід віднести до загальної структури кургану. Оскільки, по-перше, всі підкурганні споруди (за винятком власне впускних) зводились одночасно за загальним задумом, по-друге, існують стратиграфічно зафіксовані випадки, коли кінську могилу з уже покладеними до неї кінськими перекивав викид з головної гробниці. Таким чином, ці коні вже чекали на свого господаря в кургані. Це ж вірогідно стосується і частини могил залежних осіб. Певна черговість процесу поховання простежується у Центральній поховальній споруді Огузу. Почет царя лежить в окремих камерах під стінками котловану, а вільний простір навколо склепу закладено камінням з камкою; схоже, це було зроблено до появи в склепі головного небіжчика. Перед похованням

залежних осіб живих коней заводили до окремої могили на поховальній доріжці перед пандусом. Кінську могилу перекрито колодами, по яких заносили до камер слуг. Таким чином, не всі коні та слуги прибували з поховальним кортежем, частина вже «готувала» зустріч господарю в по тойбічній світі.

Строкатість форм поховальних споруд у межах поліетнічного масиву скіфського світу залежала від локальних особливостей, належності померлих до різних соціальних, вікових та субетнічних груп, які дотримувалися консервативних звичаїв. Такі розбіжності форм поховальних споруд у межах одного етносу фіксують і в пізніші часи. Наприклад, незважаючи на домінування православного поховального канону, який підтримувався й державою, в деяких селах Путивльського р-ну Сумщини, Нікопольщини та Черкащини ще до середини ХХ ст. зберігалася традиція влаштування підбоїв під північною стінкою могили [3]. Подібна традиція до останнього часу спостерігалась і в с Шпитьки Києво-Святошинського району, де небіжчиків дошлюбного віку ховали в підбоях (пояснюючи це тим, що так знімають тиск землі на їх чисті душі).

Звісно, найпоказовішими з точки зору відповідності обрядовим нормам були поховальні споруди так званих царських курганів. Ідеться про великі скіфські кургани зі складними підземними спорудами, в яких були поховані представники скіфської еліти разом із підлеглими особами та розкішним поховальним інвентарем. Проте поховальні комплекси курганів скіфської аристократії дійшли до нас після стародавніх пограбувань у досить спотвореному вигляді. На інтерпретацію пам'яток впливали і наслідки руйнувань підземних споруд, а іноді й хибні тлумачення, що сприймалися як аксіоми завдяки авторитету їх перших дослідників. Помилкове тлумачення з плином часу вкорінювалось у літературі й наступними поколіннями фахівців вважалося безсумнівним. Неадекватна оцінка структури кургану спотворювала загальні уявлення про устрій та вартість життя залежних осіб у скіфському суспільстві, призводила до неправильного визначення внутрішньої послідовності у зведенні підкурганних споруд. Це, у свою чергу, впливало на визначення соціального рівня особи, для якої зводився поховальний комплекс.

З іншого боку, саме устрій основної могили відповідав поховальним нормам певних хронологічних горизонтів, а форми могильних споруд супутніх поховань менше залежали від «вимог часу», тому виглядають більш традиційними. У курганах IV ст. до н. е. допоміжні могили під-

порядковувалися загальній схемі устрою кургану. Влаштовані за межею первісної обваловки, вони були орієнтовані на центр, іноді за допомогою довгого дромосу їх підземний простір з'єднувався з центральною поховальною спорудою. За інших умов допоміжні могили розташовували вздовж зовнішньої дуги первісної обваловки. До того ж у більшості бокових допоміжних могил довга вісь споруди відповідала вигину цієї дуги, немов повторювала її. Прикладом подібних випадків є планувальні схеми Вишневої та Гайманової Могили, к. 14 урочища Носаки, к. 11 с Гюнівка та ряду інших [4].

Конструктивні особливості устрою та облаштування поховальних споруд у різних місцевостях регіону вказують на існування певних адміністративних чи племінних утворень. Місця традиційних поховань виникали на пасовищах, що, можливо, давало змогу нащадкам підтверджувати право на ці землі. Попри відносно невеликі розміри регіону, що розглядається, конструктивні особливості поховальних споруд дають підстави виділити принаймні три просторові зони, де кургани мають як локальні, так і часові ознаки.

Перша - це відносно невелика зона поширення квадратних ям біля сіл Велика Знам'янка та Мала Лепетиха, її південно-східний край позначає яма Другої Лемешевої Могили. Своєрідні споруди цієї зони віддзеркалюють хронологічні, етнічні та соціальні відмінності. Вірогідно, зона окреслює межі лівобережної частини поховальної периферії архаїчної Скіфії. Відповідно, її правобережну частину окреслюють: І Завадська Могила, к. 12 шахти № 22, Башмачка к. 14.

Друга зона позначена особливим типом підбоїв та катакомб, у яких вхід до камери розділено на два лази. Розподільниками тут є: материкова перемичка, кам'яний стовп, спис. Ця зона витягнута смугою вздовж Великої Плавні від Малої Лепетихи до с Каїри. І, схоже, цей елемент є субетнічною чи родовою ознакою. Подібну схему влаштування подвійного входу до камери було використано в Центральній могилі Рижанівського кургану [5]. Зважаючи на ту обставину, що пам'ятка досить пізня, маємо підстави думати, що її будівничі є вихідцями (а може, втікачами) з Нижнього Дніпра. Початок же традиції влаштування подвійних входів до гробниць, можливо, слід шукати на некрополі Ольвії, де в 1993 р. в ґрунтовому склепі на вході до камери було відкрито материкову колону (стовп) [6]. Якщо автор досліджень датує склеп кінцем V-початком IV ст. до н. е. то, ймовірно, цей склеп

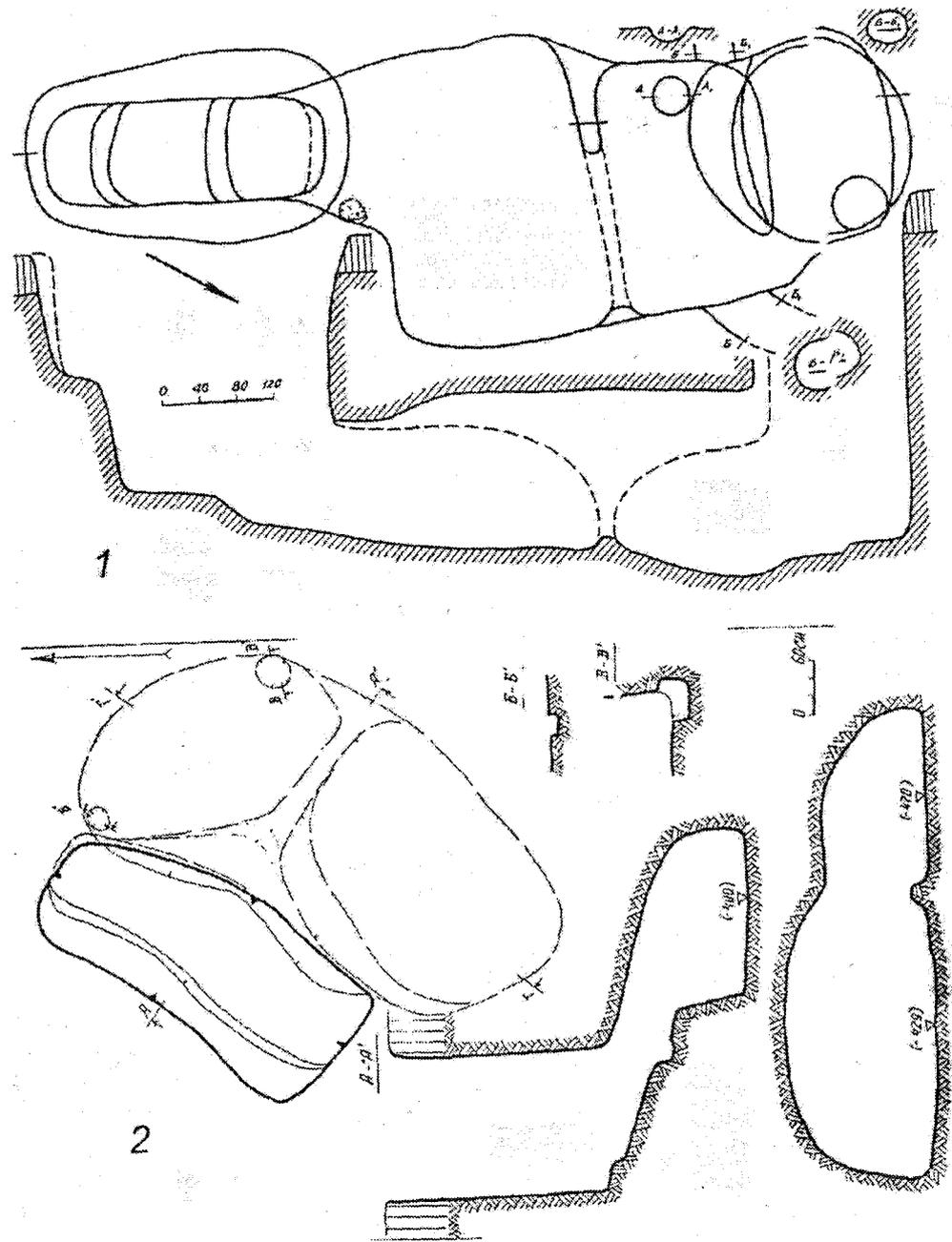

Рис. 1. Приклади подвійних поховальних камер з господарчими частинами: 1 - варіант з двома вхідними ямами (Гонівка к. 15); 2 - варіант з однією вхідною ямою (Мала Лепетиха к. 8)

є попередником своїх аналогів у Скіфії, проте ми не виключаємо їх значного хронологічного зближення.

Інше стилізоване втілення традиції розділення дромосу на два проходи бачимо в підземних спорудах Солохи-II та бокової могили к. 2 Кутаревих Могилах. Ідеться про материкове підвищення долівки дромосу цього комплексу, що, безсумнівно, свідчить про існування двох незалежних проходів до камери, закладених її будівничими. Ця деталь устрою дромосу до певної міри перегукується з ідеєю двох одночасно влаштованих вхідних ям, які є в більшості скіфських курганів. Її ми розглянемо нижче.

Третю зону становить територія, на якій поширені культові лазі-катакомби, що з часом, можливо після втрати сакрального значення, використовувались для поховань представників нижчих соціальних верств. Територіально ця зона охоплює степ від середньої течії р. Молочної до витоків р. Білозірки, а окремі споруди трапляються і на південь від цієї річки.

Традиційні поховальні споруди скіфів у вигляді підбоїв та катакомб знаходять у межах усього регіону, але їх концентрація зростає в смугах, наближених до зволжених зон, особливо великі масиви розташовані вздовж заплави Дніпра.

Могильні ями

У Надчорноморській Скіфії однією з найпоширеніших форм поховальних споруд були ями (40,2 %) [7]. Але в межах Дніпро-Молочанської степової області їх частка значно менша. Серед відомих тут 645 скіфських поховань могильні ями становлять 82 одиниці або 12,7 %. Розподілення ям по різних могильниках неоднорідне. Вони переважають у курганах, що тяжіють до Дніпра. Так, більше третини всіх ям регіону розташовано в курганах біля с. Любимівка Каховського р-ну, а п'яту частину ям відкрито під курганами Великої Знам'янки. Групу з п'яти могильних ям репрезентують кургани в м. Дніпрорудне, де вони становлять 31 % загальної кількості поховань.

Овальні, прямокутні, глибокі та не дуже глибокі ями є в багатьох курганах зрідка як основні, частіше - як супровідні чи впускні могили. У невеликих насипах біля Любимівки ями становлять 46 %, в інших випадках їх кількість значно менша. Частина овальних та підпрямокутних ям - це поховальні споруди, що належали простому люду періоду кінця V-IV ст. до н. е. Заслужують на увагу і нечисленні грушоподібні ями (тип 9д, за В. С. Ольховським) під насипами біля Любимівки (к.к. 2 та 3) та Каїр (к. 8, п. 4). Могили такої форми відомі і на Східному Поділлі [8].

У комплексах елітних курганів неглибокі ями використовувались для поховань супровідних осіб, що до певної міри прирівнювало залежний люду до статусу коней, яких ховали саме в овальних ямах, лише більш глибоких.

Окрему найбільш цікаву та важливу групу становлять могили у великих ямах. Ця форма поховальних споруд, що з'явилася в білозерській час, існувала в часи скіфської архаїки Степу і дуже поширеною була в Лісостепу [9]. Але якщо великі підквадратні ями на інших теренах існували в VII-V ст. до н. е., то в межах Дніпровсько-Молочанського межиріччя вони фіксуються лише в першій половині V ст. до н. е. Фактично це є час початку курганного будівництва в межах нашого регіону, оскільки великі ями виступають основними і переважно єдиними спорудами під насипами архаїчних курганів. Помічено залежність специфікації архаїчних могил від форм та їх розмірів - невеликі ями належали могилам, впускним до насипів курганів доби бронзи, тоді як великі ями у всіх випадках були основними [10].

Проте в степах Нижнього Дніпра на початку скіфського курганного будівництва фіксуються невеликі кургани VI ст. до н. е. з майже квадратними ямами (2,6 x 2,6 м), перекритими деревом

та купою каміння, що з часом опинилося в ямі. Ці ями є прямими попередниками великих ям. Два таких кургани розташовані поруч з Дніпро-Молочанською степовою областю. Це - Шолохово к. 13 на Базавлуку та курган біля с. Гладке на правому березі р. Карачекрак [11]. А третя пам'ятка знаходиться в Західному Донбасі, неподалік від місця впадіння р. Кам'янки у Вовчу біля с. Великомихайлівка [12]. Цікаво, що всі три могили цих курганів супроводжуються скіфськими кам'яними скульптурами, які містилися серед кам'яного заповнення могил. До цієї ж групи пам'яток VI ст. до н. е. належать принаймні два з п'яти курганів, досліджених Д. Я. Самоквасовим біля с. Новогригорівка на правому березі Конки. Хронологічно великі могильні ями пам'яток Дніпро-Молочанської області з більш ранніми пам'ятками Степу поєднують квадратні ями курганів Стеблівського могильника в Лісостепу, в якому є поховання як V, так і IV ст. до н. е. [13].

У межах Дніпро-Молочанської області переважна більшість архаїчних курганів та підквадратних могильних ям під ними утворюють компактну групу біля Великої Знам'янки (к. 1884, №№ 4, 6, 8, 13). Ями тут великі і досить глибокі (площею від 6 до 28 м², глибиною 2,5-4 м) квадратної чи субквадратної форми, перекриті деревом (іноді обпаленим зверху), травою та очеретом. У частині цих ям під стінами є невеликі підбої, що слугували нішами для сакрального та господарчого посуду. Сакральний посуд у них представлено дерев'яними чашами, прикрашеними золотими платівками, а амфорна тара - зразками виробництва Фасоса, Менди й особливо Хіосу, що і дає підстави для датування цих споруд [14].

На відміну від курганів правого берега Дніпра (Перша Завадська, к. 12, групи шахти 22), в конструкціях лівобережних могил невідомі дерев'яні стовпи. Можливо, винятком був найбільший серед курганів першої половини V ст. до н. е. семиметровий курган біля Великої Знам'янки, розкопаний Д. Я. Самоквасовим у 1884 р. [15]. На жаль, відсутність детальної інформації про поховальну споруду та дерев'яну гробницю обмежує можливості використання цієї пам'ятки в аналітичних побудовах. Проте безумовно, що за розмірами та рівнем престижу поховального майна ця пам'ятка була на щабель вище за сусідній курган 13 Великої Знам'янки, хоча і в ньому було поховано особу досить високого соціального статусу. На це вказує і відмінність у розмірах насипів, і така характерна риса, як оздоба стільців у могилах. Приміром, якщо в кургані 13 в центрі могили був простий дерев'яний стілець, то в

кургані 1884 р. стілець мав бронзові закінчення, виконані у вигляді ніжок кабана.

За своєю формою великі ями V ст. до н. е. настільки відрізняються від розвинутих катакомб другої половини IV ст., що виникає бажання відокремити їх від загального масиву скіфських поховальних споруд, поєднавши з якимось особливим субетносом. Але крайній із заходу насип к. 8 в ланцюгу курганів над Великою Знам'янкою засвідчує факт співіснування ями та підбоїв у спорудах цього типу. З іншого боку, наявність однієї чи кількох ніш під стінами великих ям дає підстави вважати ці ніші початком розвитку камерних споруд.

Наслідком традиції великих квадратних ям є велетенський котлован Центральної поховальної споруди Огузу, під стінами якого влаштовані вже не ніші, а камери з невеличкими дромосами для супровідних осіб. А кам'яний склеп (безумовно, античний за своєю конструкцією) тут певною мірою виступає як данина традиції спорудження дерев'яних склепів у ямах. З іншого боку, існує слушна думка, що в споруді Огузу поєднано дві будівельні тенденції: боспорська (склеп), яка, вірогідно, живиться з фракійських зразків, та власне скіфська [16]. Поділяючи цей погляд на поєднання будівельних стилів у споруді Огузу, все ж нагадаємо, що в кургані 8 групи «П'ять братів» у дельті Дону склеп мав кам'яні стіни з дерев'яними конструкціями та був перекритий накатом з дубових колод [17]; подібний склеп відкрито і в кургані Беш-Оба в Криму С. Колтуховим.

З огляду на витрати праці та якість і кількість поховального майна великі ями V ст. до н.е. слід вважати такими, що призначені для представників вищого соціального прошарку. Тоді як невеликі овальні ями слід пов'язувати з могилами представників нижчого та найнижчого соціальних рівнів. Вони існували протягом всього періоду панування скіфів у степах Надчорномор'я.

Могили з підбійними поховальними камерами

При організації підземного середовища для померлого скіфи надавали перевагу могилам з поховальними камерами. Ці могили в науковому об'єкті та широкому вжитку мають загальну назву «катакомби», але розрізняють підбої та катакомби.

Влаштування великих ям вимагало чималих зусиль значної кількості людей (розмір деяких ям сягає 100-125 м³), яким потрібно було заготовити та доставити мінімум 30-50 колод завдовжки до 7 м. Спорудження катакомби малих чи середніх розмірів потребувало значно менших

витрат праці, оскільки перекривати треба було лише вхід до дромосу. Тому малі катакомби (підбої) як раціональніша форма могили набули великого поширення.

У досить розгалуженій класифікації могильних споруд усєї Скіфії, запропонованій В. С. Ольховським, термін *катакомби* об'єднує 10 типів камерних могил, кожен з яких, своєю чергою, поділяється на п'ять варіантів [18]. З точки зору формалізації споруд усього поховального масиву Скіфського Степу від гирла Дону до дельти Дунаю подібне структурування мабуть доцільне, але застосувати його у межах менших регіонів доволі складно, оскільки тут діють свої локальні особливості й спроби вдатися до загальної класифікації лише нівелюють їх. З іншого боку, строкатість корпусу поховальних споруд слід пояснювати й фактом існування кургану як єдиної композиційної системи, де могили різних форм оточували центральне поховання, підкреслюючи соціальне значення головного небіжчика.

У досліджених курганах Дніпро-Молочанської області 283 поховальні споруди зроблені у формі ям з підбоями. Вони становлять 43,87 % від загальної кількості могил. Під терміном «підбої» ми розуміємо переважно овальні (зрідка прямокутні) камери, вириті вздовж довгої стінки вхідної ями. Тобто довгі осі вхідної ями та поховальної камери паралельні одна одній. Часто площа вхідної ями дорівнює чи близька до площі поховальної камери. Хоча є випадки, коли площа камери в кілька разів перевищує розміри вхідної ями. Якщо могила з підбоям є в кургані основною, то вона майже завжди орієнтована камерою на північ. Виняток становить ранній (кін. V ст. до н. е.) курган 11 біля Верхнього Рогачика (1990), де основна та допоміжна могили розташовані підбоями на південь. На крайньому півдні Херсонщини теж зафіксоване переважання підбоїв, влаштованих з півночі, хоча 8 % від загального масиву цих споруд мають камеру з півдня [19].

Впускні та допоміжні бокові могили мають камери, спрямовані в середину підкурганного простору, себто до центру.

Середні розміри підбоїв: довжина - 2-3 м, ширина - 1-1,5 м, глибина - 1,8-4,5 м. Розміри вхідних ям відповідають розмірам підбоїв, хоча інколи трапляються невеликі круглі (підквадратні) в плані вхідні ями, більше схожі на лаз. Їх середній діаметр - 1-1,3 м. Вхідні ями мають одну чи кілька сходинок, в деяких випадках - похилий спуск до камери. Дно вхідних ям було як вище рівня підлоги камери, так і на одному з ним рівні. Проте є нечисленні випадки, коли дно вхідної ями зроблено нижче рівня камери. Вхідні

отвори до камери закладалися деревом, камінням, а в похованні 5 Вишневої Могили вдалося зафіксувати використання як матеріалу для закладання очеретяної циновки (мати).

Могили з двома вхідними ямами зафіксовані як у підбоях, так і катакомбах. Тривалий час могили з двома і більше входами сприймали як поховання, що зводили поетапно, тобто в різний час. Під схему їх конструкції було підведено начебто логічне пояснення: «до могили померлого чоловіка після своєї природної смерті за допомогою другого входу до камери приєднується його дружина» [20], і таким чином утворився міф про те, що скіфи силоміць не позбавляли життя своїх жінок [21]. Ця штучна побудова обслуговувала лише зв'язку «молодший чоловік - старша жінка», тоді як ситуація бокових гробниць з двома входами в Товстій та Гаймановій Могилах, Центральному похованні Вишневої Могили та інших комплексах не відповідає цій схемі. Оскільки існують поховальні споруди не лише з двома, а й з трьома і чотирма вхідними ямами до однієї камери, то версія про приєднання до чоловіка пізніше померлої дружини за допомогою другої вхідної ями як домінуюча розглядатися не може.

Зрозуміти призначення могил з двома входами унеможливорює ряд чинників. Серед них помилкове сприйняття цих споруд дослідниками, певною мірою через власний модерновий тафологічний досвід, що базувався на тезі: «один покійник - одна яма» (в нашому випадку - вхідна). Іншим чинником, що дезорієнтував дослідників, були давні пограбування: дуже часто другу вхідну яму помилково сприймали як хід, зроблений грабіжниками. Яскравим прикладом існування підземної поховальної споруди з двома одночасними ходами є центральна поховальна споруда кургану Огуз (нагадаємо, що в цій споруді вхідна яма поєднана з підземним дромосом, а відкритий пандус до котловану - зі склепом). Скептики можуть заперечити, що це радше виняток, оскільки ця пам'ятка складна, найбільша і належала царю. Проте сумніви щодо одночасного влаштування скіфами двох входів до однієї поховальної камери зникають у процесі аналізу комплексу невеликого кургану 16 біля с. Софіївка Каховського р-ну, розкопаного в 1972 р. Херсонською експедицією. Тут по обидва боки камери вдалося зафіксувати дві круглі в плані вхідні ями, що узгоджувалися з довгою віссю споруди (в широтному напрямку). Другу (периферійну) вхідну яму дослідники визначили як грабіжницький хід (традиційне, як на той час, визначення вхідних ям невеликого діаметра). Але

цю яму було ретельно закладено камінням (навіщо це в грабіжницькому лазі?), і головне - поховання воїна (майно його становили два списи та амфора) було неушкоджене. (Можна припустити, що в оману дослідників ввели вістря стріл, якими було засипано північну частину кістяка. Але традиція посипання небіжчиків стрілами притаманна скіфським могилам саме цього регіону, тобто північній частині Каховського р-ну.) Зафіксована в цій пам'ятці ситуація яскраво засвідчує факт одночасного влаштування двох вхідних ям до однієї камери і таким чином дає підстави переглянути й інші поховальні споруди подібних та близьких конструктивних схем. У сусідньому к. 29 цього ж могильника є схожа гробниця з двома вхідними ямами; за інших обставин її було б визначено традиційно, оскільки вона пограбована і в ній зафіксовано залишки мінімум двох осіб.

Проте однакові відстань ям від камери і висота входу їх дромосів над підлогою камери переконують у тому, що ця споруда була спланована й побудована без додаткових втручань. У к. 34 п. 1 біля того ж с Софіївка невеличку другу вхідну яму (влаштовану під прямим кутом до довгої осі споруди) автори розкопок теж вважають грабіжницьким ходом, попри те, що цей хід старанно закладено камінням. Іншим прикладом своєрідної професійної упередженості щодо споруди з двома вхідними ямами може слугувати поховання 1, 2; к. 3; гр. 2 с. Камишанка Каховського р-ну, розкопане 1988 р. Херсонською експедицією. Ця поховальна споруда конструктивно досить близька до софіївських (до того ж це практично одна місцевість), і другу вхідну яму в Камишанці визнають саме такою. Але оскільки вона, на думку дослідника кургану, з'явилася пізніше (тобто вона є впускною), то на кресленні перетину споруди кам'яне забутування другої вхідної ями зображують як таке, що продовжується в насипу, майже сягаючи рівня сучасної поверхні. Це, відповідно, породжує сумнів у достовірності існування кам'яного забутування ями вище рівня давнього горизонту, тому що в межах орного шару (0,3-0,4 м) кам'яне забутування мало би зруйнуватися. З іншого боку, зважаючи на технологію розкопок кургану бульдозером і його малу висоту, важко повірити, що дослідникам вдалося зафіксувати кам'яне заповнення другої вхідної ями в межах насипу. На кресленні ж узгодили ситуацію з рівнем залягання верхнього краю каміння відповідно з традиційним хибним поглядом на другу вхідну яму як на впускну. Аналогію з к. 16. с Софіївка посилює наявність у Камишанському комплексі

залишків одного похованого, що суперечить припущенню про асинхронність другої вхідної ями.

Катакомби та їх дромоси

У межах Дніпро-Молочанської області налічується 239 поховальних споруд у вигляді катакомб, вирізаних у материковій глині в межах підкурганного простору. Вони становлять 37 % від загальної кількості могил. Під «катакомбами» розуміють переважно овальні (зрідка прямокутні чи складних форм) камери, влаштовані під короткою (торцевою) стінкою вхідної ями, хоча трапляються входи і під частинами довгих стін, і під кутами ям. Часто площа ями дорівнює чи близька до площі поховальної камери. Хоча є споруди, в яких підземна частина значно переважає вхідну яму. Такі споруди будували в другій половині та на рубежі IV—III ст. до н. е.

Вхідні ями глибоких катакомб не мають сходнок та уступів, тому що через велику глибину при їх спорудженні та подальшому використанні застосовували ливни. Частина таких вхідних ям мають стінки, що розходяться до низу, значно збільшуючи площу дна порівняно з верхнім перетином. Деякі з менш глибоких (глибина 4-5 м) вхідних ям з прямими стінами мають невеликі заглиблення в стінах (під частину ступні), які утворювали своєрідні драбини. Це вперше було зафіксовано в другій вхідній ямі центральної гробниці Вишневої Могили, а згодом подібні ґрунтові «драбини» відкрили в пам'ятках, що з півдня межують з Верхньорогачицькою балкою [22].

Вхідний отвір до камери чи дромосу закривали так само, як і в підбійних могилах - камінням, дерев'яними щитами (схоже, це були переважно частини кузовів від возів). Вхідні ями закладали глиною, великими брилами каміння та глини, а біля верхів'я Молочного лиману використовували морську траву (камку), перекладаючи її шарами каміння (Ташенак, Шулгівка, Мелітополь).

Більшість катакомб мали довгий чи короткий дромос - підземний хід, що з'єднував вхідну яму з поховальною камерою. Могили заможної частини населення були складних конструкцій, мали по два й більше дромосів, які виводили на відповідні вхідні ями. Деякі дромоси органічно переходять у камеру, відповідаючи її ширині - іноді навіть важко визначити межу між ними. Інші (особливо другі допоміжні дромоси) робили настільки малого діаметру (0,5-1,0 м), що їх сприймали як лази грабіжників. Довжина дромосів коливалась від 0,5 до 36 м. Можливо,

розмір дромосів відповідав якомусь еталону довжини. З великою пересторогою можна висловити припущення, що таким еталоном була стопа [23]. Проте вірогідно, в різний час і у різних соціальних груп існували власні стандарти довжини дромосу. Дромоси, що ведуть від центральних ям, переважно прямі та горизонтальні або ж мають ледь помітний ухил у бік камери. Дромоси других вхідних ям чи допоміжних могил бувають прямі та зігнуті, інколи вони мають значний ухил до камери (кут якого сягає до 30°).

У довгих дромосах споруд найпізнішого хронологічного горизонту поховали залежних осіб (Огуз, Носаки к. 4, дитяча могила), інколи слуг ховали в неглибоких нішах, влаштованих під стінками дромосів (Носаки к. 4 та к. 12). Як розвиток цієї традиції слід розглядати ніші для юней, влаштовані під обома стінками вхідної ями Хоминої Могили [24].

Поховальна камера є головною частиною катакомби, в якій здійснювали поховання головного небіжчика та осіб, що його супроводжували. У різні часи камери називали печерами, кімнатами, гробницями, катакомбами тощо. Камери різних катакомб відповідають певною мірою цим назвам, оскільки це підземні приміщення різних форм площею до 30-40 м². У плані вони бувають прямокутні, овальні, кvasолеподібні, трапецієподібні та інших форм. Останні часто утворювалися внаслідок злиття двох чи більше дромосів - галерей, які вели від різних вхідних ям. У таких випадках визначити межі власне камери досить важко, зважаючи на повну зруйнованість поховання.

Стелі поховальних камер влаштовувались у вигляді криволінійного склепіння, що імітувало критий візок чи житло, схоже на юрту. Поверхню стін та склепінь обтесували досить ретельно. Фіксуються як повністю заглажені поверхні (навіть із залишками глиняної підмазки), так і з відбитками теслоподібних знарядь (ширина відбитків 3-5 см). Поховальні камери заможних могил були драпіровані тканинами чи повстю, на це вказують залишки залізних цвяхів або крюків у стінах (Західна Могила Ташенака, Носаки, Гайманова Могила), а можливо, тканини кріпились невеликими дерев'яними кілками, як це зафіксовано в курганах біля с. Кут та центральної могили Рижанівки [25].

Останнім часом камерні поховання скіфів, а особливо довгі дромоси, почали використовувати як ключовий аргументу гіпотезі про прихід сарматів-саїв у степи України в V ст. до н. е., які цю рису поховального обряду принесли з Північного Причорномор'я [26]. Ми не погоджуємо-

ся з цією гіпотезою, оскільки чітко бачимо різницю між поховальними спорудами Нижнього Дніпра та Південного Сибіру. Сибірські дромоси, на які орієнтується Р. Ісмагіл, - це незначні заглиблення в материк, тоді як дромоси степових поховальних споруд європейських скіфів - це підземні коридори. Зауважимо, що для дромосів східних курганів аналогією можуть слугувати відповідні елементи дерев'яних склепів дніпровського Лісостепу. Степові поховальні споруди елітних курганів у багатьох випадках мали по два синхронні входи - один через дромос, що вів з-за меж первісного обвалювання кургану під його центр до поховальної камери, другий - вертикальна шахта, яка сполучала підземну споруду з простором, обмеженим обвалюванням. Хоча є кургани, в яких дромос та шахта виконували протилежні функції.

Традиційно довгі дромоси в скіфських курганах розглядають як вторинні споруди, що зв'язували другу допоміжну вхідну яму з поховальною камерою. Після завершення розкопок Огузу та аналізу поховальних споруд Чортомлика, Олександрополя та Верхнього Рогачика [27] є підстави під іншим кутом зору тлумачити схеми підземних споруд і послідовність влаштування в них довгих дромосів та других вхідних ям. На нашу думку, складні поховальні споруди - це переважно одночасні цілісні системи, що створювались від початку зведення кургану як єдиний комплекс. Слід зауважити, що будівничі складних поховальних споруд вдавались до попередньої розмітки, оскільки глину з підземель вибирали з різних сторін (з центру та з-за меж обвалювання) і викопані приміщення сходились. Використання скіфами певних систем пропорцій та модулів при плануванні підземних споруд яскраво продемонстровано В. Херцем [28].

Розміщення курганів вищої знаті вздовж центральної частини (на ділянці завдовжки близько 120 км) вірогідної сухопутної траси Лісостеп - Боспор дає змогу простежити еволюцію цих підземних споруд. А оскільки це найбільш престижні поховальні споруди Степової Скіфії, то вони є певними еталонами окремих типів поховальних споруд. Середнє найдавніше ядро пам'яток вздовж цієї магістралі становлять кургани з квадратними ямами. Наступними в часі йдуть підбої, ускладненим зразком яких є поховальна споруда Солоха I. Катакомби репрезентує Солоха II, але в схемі її споруди ще є риси підбою, оскільки вхід до підземної частини влаштовано під довгою стіною вхідної ями. Яскравими взірцями певної просторової симетрії на цьому своєрідному шляху виступають Чортомлик та Козел,

які, з одного боку, є ілюстрацією подальшої еволюції та ускладнення поховальних споруд, а з другого - дивують подібністю схем цих споруд. У них камери влаштовували по кутах центральної вхідної ями. Важко визначити, який з цих курганів збудували раніше, є деякі підстави вважати старішим з них Чортомлик (беремо до уваги стиль прикрас кінської зброї). У цьому плані цікавою є зв'язка двох курганів-гігантів з Мордвинівськими I та II. Всі вони мають дуже схожі схеми підземних споруд, але оскільки черговість побудови цих пам'яток поки не визначено, залишається без відповіді питання, хто кому успадковував? Тобто якщо Мордвинівські кургани старші за Чортомлик, є підстави вбачати в них могили найближчих родичів скіфського царя, а в районі Чорної Долини, де вони розташовані, слід шукати його родові зимники. Якщо ж Мордвинівські кургани молодші за Чортомлик, то лишається засвідчити факт наслідування чи припускати присутність на всіх чотирьох курганах єдиного керівника робіт.

Підземні споруди кургану Солоха не мають повних аналогій, хоча центральна гробниця Бердянського кургану до певної міри подібна до гробниці Солоха I, а схема катакомб кургану Кара-Тюбе нагадує споруду Солоха II.

У могилах царів на трасі Лісостеп - Боспор простежується тенденція до чергування форм поховальних споруд, але цього, на жаль, не вистачає для їх дрібного датування. Враховуючи загальний інтерес до фіналу курганного будівництва скіфів як однієї з ознак загибелі Великої Скіфії, необхідно окреслити коло пам'яток фінальної фази перебування скіфів. До певної міри це зробив А. Ю. Алексеев. Він виділив хронологічний пласт курганів 330/325-300 рр. до н. е., в який потрапили: Александрополь, Краснокутський та Діїв кургани, Шульгівка, Верхній Рогачик, Бабина та Хомина Могили, Кам'янська Близниця [29]. На сьогодні ще не маємо переконливих підстав виокремити кургани III ст. до н. е. у Дніпровсько-Молочанському межиріччі, хоча тут вони (хоч і нечисленні), безумовно, є. Унеможливило їх виділення відсутність грецьких керамічних виробів як головного джерела для датування. Проте, якщо спиратися на традиційну дату Александропольського кургану (початок III ст. до н. е. [30]), підтвержену останніми знахідками амфор (2004 р.), як на хронологічний репер (хоча сьогодні цей репер більше схожий на маятник), то є підстави залучити до групи останніх курганів Скіфії і к. 11 біля с. Гюнівка. Таке датування тут ґрунтується на комплексі золотих (ажурних) та срібних з позолотою

прикрас коня, що за своїми стильовими ознаками не має аналогів серед пам'яток IV ст. до н. е. Підсумовуючи, зазначимо, що переважна більшість пам'яток першої чверті III ст. до н. е. знаходиться на Правобережжі, що є ознакою певного переміщення (можливо, остаточного) головного ядра скіфів за Дніпро.

Тайники як елемент підземної споруди

Тайниками вважають невеликі ямкоподібні заглиблення в підлогах або маленькі ніші в стінках поховальних камер чи в долівках поховальних ям. Тайники влаштовували також під насипом кургану або за його межами. Безумовно, не всі заглиблення на дні могил треба вважати тайниками, тому що частина з цих ямок були конструкційними деталями поховальної споруди, деякі - бофрами, в які вставляли ніжки бронзових казанів, як, наприклад, у Північній могилі Огузу. Таким чином, тайник у скіфському поховальному комплексі - це особливе місце, що мало бути непомітним для стороннього ока, та являло собою своєрідну невеличку схованку, в якій зберігалися певні речі.

Назви «тайник» чи «схованка» досить умовні, але в археологічному середовищі набули поширення, хоча щодо призначення цього невеликого доповнення в деяких поховальних спорудах та мотивів їх виникнення єдиної думки фахівці не мають. Так, раніше існувало припущення, що в заглибленнях під підлогою камер ховали від грабіжників коштовні речі, звідки і назва «тайник». Більш слушним видається припущення, що це були дари хтонічним силам [31]. Проте існує й більш загальна думка, що зібрані тут речі мали культове призначення [32].

Нами нараховано Ютайників-схованку поховальних спорудах (Гайманової та Чмиревої Могили, Бердянського (2 схованки), Мелітопольського та Братолюбівського курганів, Куль-Оби, Олександрівки к. 6, Великої Білозірки к. 30, Красного Подолу к. 2) та б у насипах кургану (Шелюги, Передеріїва Могила, Іллічево к. 1, Томаківська Гостра Могила) чи за її межами (Чмирева та Плоска Могили). Слід зазначити, що за логікою дослідження ми мали б відокремити тайники власне могил від тайників насипу, розподілити їх на категорії підземних та наземних і останні розглядати у відповідному розділі. Але асортимент речей у тайниках та наш підхід до кургану як до єдиного комплексу змушує розглядати ці не такі вже й чисельні групи разом.

Асортимент речей тайників доволі вузький. Це золоті та срібні посудини різної форми, дерев'яні чаші із золотими аплікаціями, коштовні

горити, так звані великі «ворварки», золоті гривні, мечі в золотих піхвах та бронзові навершя.

За наборами речей сакральні схованки можна поділити на чотири групи. У першій групі наявні великі золоті «ворварки» (безумовно, культові речі), поєднані в різних варіаціях з гривною, мечем, горитом, ритонном (Братолюбівський курган, Олександрівка, Шелюги, Передеріїва Могила, Іллічево к. 1, Томаківська Гостра Могила). У другій групі, можливо, пов'язаній з першою, є меч (Велика Білозірка к. 30), горит [33] та накладка від щита (?) (Куль-Оба), горит у поєднанні з бронзовим бойовим поясом та розшитою золотими бляхами портупеєю (?) (Мелітопольський курган), сагайдачний набір (Бердянський курган). До третьої групи віднесено тайники, в яких зберігалися посудини з коштовних металів (Гайманова Могила - 5 посудин, Чмирева Могила - 10, Красний Поділ - 1). Четверта група - це тайники, де зберігалися елементи оздоблення поховальних повозок (Чмирева та Плоска Могили, Бердянський курган).

Певна усталеність асортименту тайників вказує на сакральний характер цих наборів. Ця обставина привернула увагу Б. М. Мозолецького, який зіставив найхарактерніші речі (чаші, бойовий пояс та сагайдак з луком) з атрибутами, описаними за другою версією про походження скіфів (Herod., IV, 9-10). У зв'язку з цим заслуговує на увагу наявність золотих великих «ворварок», функціональне призначення яких подосі не прояснене [34]. Однак комбінація їх зі зброєю, коли «ворварка» замінює чашу, підтверджує їх культове призначення.

Цікаво, що в Південному Приураллі у Филипівському кургані, дослідженому О. Х. Пшеничком, набір речей в сакральній схованці подібний до набору в тайнику Братолюбівського кургану. Там в одному тайнику також знайшли срібний з позолотою ритон з отвором (конус) та золоту ажурну напівсферичну «чашу» з отвором [35]. Стінки ажурного предмета прикрашені зображеннями верблюдів, вовкоподібного хижака та птаха [36]. Хоча филипівські речі дещо відрізняються від братолюбівських за формою, розміром та зображеннями, вони є знаряддями одного й того ж дійства і теж, підкреслимо, були покладені у схованку.

Мотив взаємозв'язку підземного тайника зі священними посудинами є в легенді про іудейського царя Соломона (X ст.). У легенді йдеться про підземний тайник, що зробив цар, а згодом пророк Ієремія сховав у ньому ковчег завіту (священну скриньку) разом зі священними посудинами з манною небесною та елеєм [37].

Традиційно меч у скіфському поховальному обряді, якщо він перебуває поза контекстом поховання, пов'язується з культом Аресу чи з магичними функціями, які давні покладали на цю зброю, встромлену в ґрунт [38]. Однак у тайниках мечі були в піхвах, тобто перебували в «неробочому стані». У зв'язку з цим доречно, на нашу думку, згадати один із сюжетів давньоруських казок, де йдеться про пошуки меча-кладенця, схованого в землі, в скарбі чи в похованні під головою вбитого богатиря. Аналогічні ситуації бачимо в скіфських похованнях в Олександрівці та Великій Білозірці, де мечі було знайдено в тайниках під або за головами померлих. Зважаючи на порівняно невеликий «посадовий» статус померлих (впускна могила та невеликий курган), вони, мабуть, були богатирами чи героями.

Аналіз речей з тайників дає змогу дійти висновку, що вони мали забезпечити виконання певних культових дій різного спрямування, а зважаючи на місце знаходження цих речей, обряди мали виконуватися в потойбічному світі.

На закінчення зазначимо, що строкатість форм поховальних споруд залежала від локальних особливостей, належності померлих до різних соціальних, вікових та субетнічних груп. Устрій основної могили відповідав поховальним нормам певних хронологічних горизонтів, а форми могильних споруд супутніх поховань були менш залежними від «вимог часу», тому є більш традиційними. На конструктивні особливості й облаштування поховальних споруд у різних частинах регіону впливали певні адміністративні чи племінні утворення.

1. *Отрощенко В. В., Боатрик Ю. В.* Культурнохронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.-К., 1982.-С. 41.
2. *Ольховский В. С.* Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии.- М.: Наука, 1991.- С. 183.
3. *Синицин М. С.* Погребальные обряды племен Днестро-Бутского Причерноморья в скифо-сарматское время // МАСП.- Одесса, 1962.- Вып. 4.- С. 34.
4. *Болтрик Ю. В.* Скифский курган как единый ансамбль // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология.- М., 2000.- С. 130; рис. 1, 2.
5. *Chochorowski J., Skoryi S., Grigor'ev V, Rydzewski J.* Centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryzanowskiego II Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.- Т. XVIII,- Rzeszow-Krosno-Sandomierz-Tarnow.- 1997,- S. 80-83.
6. *Пананова В. А.* Погребальные сооружения редкой конструкции некрополя Ольвии // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства.- СПб., 2001.- С. 37-39.
7. *Ольховский В. С.* Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии.- М.: Наука, 1991.- С. 17.
8. *Бессонова С. С.* Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов.- К., 1994.- С. 6-7.
9. *Ольховский В. С.* Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // СА.- 1978,- № 4.- С. 88-95; *Медведев А. П.* Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э.- М.: Наука.- 1999.- С. 93-98.
10. *Мурзин В. Ю.* Погребальный обряд степных скифов в VII-V вв. до н. э. // Древности Степной Скифии.- К., 1982.- С. 49.
11. *Самар В. А.* Раннескифское погребение со скульптурой с Нижнего Днепра // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б. Н. Гракова). III Граковские чтения.- Запорожье, 1999.- С.228-233.
12. *Мухонад С. Е.* Скифские архаические погребения на р. Волчьей // Проблемы археологии Поднепровья.- Днепропетровск, 1984.-С. 115-127.
13. *Скорый С. А.* Стеблев: скифский могильник в Поросье.-К., 1997.-С 55-60.
14. *Монахов С. Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары.- Саратов, 1999.- С. 106-108; 113-116.
15. *Самоквасов Д. Я.* Могила русской земли.- М., 1908.- С. 121, 122.
16. *Мелюкова А. И.* Скифия и фракийский мир.- М., 1979.-С. 168.
17. *Шипов В. П.* Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. // СА.- 1961.- № 1.- С. 150-168.
18. *Ольховский В. С.* Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии.- М.: Наука, 1991.- С. 26.
19. *Буянтян Е. П.* Погребальный обряд рядовых скифов южной Херсонщины (По материалам Краснознаменной экспедиции) // Курганы южной Херсонщины.- К., 1977.-С. 131.
20. *Мозолевский Б. Н.* Работы Северо-Рогачицкой экспедиции // Археологические исследования на Украине в 1968 г.- К., 1971.- Вып. 3,- С. 32.
21. *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII-IV вв. до н. э.-К., 1983.-С. 165.
22. Подібну ґрунтову «драбину» (її назвали лункоподібними заглибленнями) зафіксовано на південній стіні вхідної ями к. № 4 могильника «Слов'янка». Див.: *Волковой С. С., Лихачев В. А., Шалобудов В. Н.,* Скифский могильник «Славянка» на Днепропетровщине // Курганные Древности степного Поднепровья.- Днепропетровск, 1979.- Вып 3.- С. 46^17; рис. 3, 9.
23. Частину тіла людини (долоню, палець, лікоть) як одиницю для вимірювання довжини використовували кочовики Алтаю в IV—III ст. до н. е. Див.: *Марсадолов Л. С.* Меры длины и объема глиняных сосудов у кочевников Алтая IV—III вв. до н. э. // Отделу археологии Восточной Европы и Сибири 70 лет: Тезисы научной конференции.- СПб., 2001.- С. 19-24.
24. *Мозолевский Б. Н.* Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности.- К., 1973.- С.211-214.
25. *Березовець Д. Т.* Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП,- 1960.- Т. 9.- С. 45-68; *Chochorowski J., Skoryi S., Grigor'ev V, Rydzewski J.* Centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryzanowskiego II Materiały i Sprawozdania

- Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.– Т. XVIII.– Rzeszow–Krosno–Sandomierz–Tarnow, 1997.– S. 80–83; 1997.– S. 92.
26. *Исмагилов Р.* Сарматское окно в Европу // Вопросы археологии западного Казахстана.– Самара, 1993.– Вып. 1.– С. 180.
27. *Болтрик Ю. В.* Про місце жіночих поховань в найбільших курганах Скіфії // Археологія.– 1997.– № 1.– С. 28–36.
28. *Херц В.* Курган Чертомлык и некоторые закономерности в планировке скифских гробниц // *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Приложение № 8.– К., 1991.– С. 320–324; *Herz W.* Ergebnisse zum skythischen Masssystem innerhalb des Grabbaus // *Rolle R., Murzin V., Alekseev A.* Konigskurgan Certomlyk.– Mainz am Rhein, 1998.– Band 1.– S. 77–86.
29. *Алексеев А. Ю.* Хронография Европейской Скифии.– СПб., 2003.– С. 277.
30. *Ростовцев М. И.* Юг России и Китай – два центра развития звериного стиля // ВДИ.– 2001.– № 2.– С. 185.
31. *Бессонова С. С.* О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов.– К., 1984.– С. 10.
32. *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольский курган.– К., 1988.– С. 172.
33. Уламки золотої обкладки гориту зі схованки Куль-Оби Дебрюкс бачив у перекупників вкраденого. Див.: *Брашинский Й. Б.* Сокровища скифских царей.– Л, 1979.– С. 52.
34. *Болтрик Ю. В.* Большие золотые «ворварки» у скифов // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника: Материалы чтений памяти Л. М. Славина.– К., 1996.– С. 107–109; *Алексеев А. Ю.* К реконструкции одного утраченного предмета эллино-скифской торевтики V–IV вв. до н. э. // STRATUM + Петербургский археологический вестник.– СПб.: Кишинев, 1997.– С. 29–43.
35. *Королькова Е. Ф.* Филипповские курганы и звериный стиль // Золотые олени Евразии.– СПб., 2001.– С. 133, 134; №№ 106–107.
36. *Алексеев А. Ю.* Вказ. праця.– С. 32.
37. *Щедровицкий Д. В.* Соломон // Мифологический словарь.– М., 1991.– С. 507.
38. *Бессонова С. С.* Вказ. праця.– С. 7–9.

Yu. Boltryk

**THE UNDERGROUND CONSTRUCTIONS
IN THE SCYTHIAN BURIAL MOUNDS
(on the Archaeological Materials
of Dnipro-Molochna Steppe Area)**

The article is devoted to underground burial constructions in the Scythian barrows. Among them: main chambers, graves of the dependent people, and also supplementary pits or catacombs for burial goods of the deceased person. Development of the underground constructions could be described with the scheme: pits – pits with niches – simple catacombs – catacombs with two entrances made at the same time – catacombs with the long passages. The most common form for noble's graves in the first half of the Vth century BC was rectangular pit. This kind of graves existed at the time of Herodotus, who described Scythian burial ritual. The form of the burial construction changed from pits to simple catacombs at the end of the Vth century BC. Mentioned catacombs became during the IVth century BC more and more complex forms.